

Przemysław Nowogórski

Topografia Jerozolimy wczesnochrześcijańskiej według "Mapy z Madaby"

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 6/1, 5-17

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

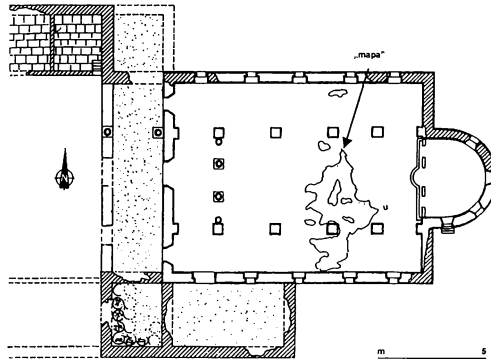
Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI

TOPOGRAFIA JEROZOLIMY WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ WEDŁUG MAPY Z MADABY

I. „MAPA Z MADABY”

Odkryty pod koniec XIX wieku fragment mozaiki posadzkowej w jednym z kościołów w północnej części miasta Madaba do dnia dzisiejszego budzi szerokie zainteresowanie badaczy¹. Fragment ten znajdował się częściowo w nawie południowej i częściowo w nawie środkowej, pomiędzy drugą a trzecią kolumną (il. 1.). Przedstawia on mapę Bliskiego Wschodu, choć nie jest typowym odwzorowaniem kartograficznym, a raczej przedstawieniem ikonograficznym, podyktowanym względami religijnymi.

Il. 1. Miejsce posadowienia mozaiki w kościele

Pomimo licznych ubytków można stwierdzić, że mapa obejmowała biblijną Palestynę oraz krainy bezpośrednio z nią związane². Na północy sięgała do Byblos i Damaszku, na południu po Górę Synaj, na wschodzie zaś do Bostry, Ammanu i Petry.

¹ M. Piccirollo, *Chiese e Mosaici di Madaba*, Studium Biblicum Franciscanum-Collectio Maior-34, Gerusalem 1989, s. 76-81

² Tamże, s. 81-82.

Autor, lub autorzy, starali się w miarę dokładnie oddać realia geograficzne regionu: rzeki, morza, góry, roślinność i świat zwierzęcy. Głównie chodziło jednak o przedstawienie miast i wsi związanych z wydarzeniami biblijnymi. Wygląd najważniejszych miast oddano z wieloma szczegółami, inne ujęto dość schematycznie, niekiedy ograniczając się do podania samej nazwy.

Miejsce szczególne na mapie zajmuje Jerozolima, umieszczona w jej centrum, co niezupełnie odpowiada faktycznemu położeniu miasta na Bliskim Wschodzie. Artysta starał się bowiem skupić całą uwagę na Jerozolimie. Dokładność w oddaniu urbanistyki miasta może świadczyć o jego znajomości z autopsji. Wskazuje na to wierność w przedstawianiu zabudowy charakterystycznej właśnie dla Jerozolimy³. Dotyczy to zarówno murów, wież i bram, jak i zabudowy wewnętrznej. Thomsen obliczył, że w przypadku przedstawienia Jerozolimy zastosowano skalę 1:1613, ale skala ta nie jest jednolita dla całej mapy⁴.

Przedstawiając Jerozolimę artysta przyjął, znaną również z innych mozaik hellenistycznych, konwencję ukazania miasta z pewnej wysokości. Punkt obserwacji umieszczony został nad miastem od strony zachodniej, stąd zachodnie mury miasta widoczne są od zewnątrz, a mury wschodnie od strony wewnętrznej. W dalszej konsekwencji powinny być widoczne jedynie zachodnie fasady budynków, natomiast wschodnie byłyby niewidoczne. Artyście zależało na dokładnym odtworzeniu wielu detali architektonicznych, co najłatwiej zauważyć w przypadku kompleksu architektoniczne Grobu Bożego. Dokonał więc nienaturalnego odwrócenia budowli, aby uwzględnić również fasady wschodnie. Poszedł nawet zdecydowanie dalej dokonując odwrócenia fasad południowych w kierunku północnym, a północnych na południe⁵.

Jerozolima na mozaice notuje układ przestrzenny rzymskiego miasta Colonia Aelia Capitolina, założonego przez Hadriana z uwzględnieniem zmian w pierwszej połowie V wieku i architekturą typową dla miasta czasów wczesnobizantyńskich.

W obrębie murów miejskich umieszczone zostały przede wszystkim kościoły i monastery, które łatwo rozpoznać po czerwonych dwuspadowych, zazwyczaj kratkowanych dachach. Natomiast główne gmachy cywilne w dachy złote. Najważniejsze budowle posiadają ponadto drzwi w fasadach i okna w ścianach bocznych.

³ Podobną konwencję zastosowano w przypadku innych głównych miast, np. Neapolis czy Eleuteropolis, ale Jerozolimy szczególnie wyróżnia się na „mapie”.

⁴ P. Thomsen, *Das Stadtbild Jerusalem auf der Mosaikkarte von Madaba*, ZDPV 1929, s. 197.

⁵ M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*. Jerusalem 1954, s. 15.

Zasadniczo interpretacja poszczególnych bram, ulic i budowli nie nastrocza większych trudności i dokonano jej w czasie badań nad mozaiką na początku XX wieku. W niektórych wypadkach jest ona nadal dyskutowana, lecz w większości przyjmowana w powiązaniu z informacjami ze źródeł wczesnochrześcijańskich i wynikami badań terenowych.

II. COLONIA AELIA CAPITOLINA

Po stłumieniu w 135 roku powstania żydowskiego Bar-Kochby cesarz Hadrian przystąpił do realizacji podjętego kilka lat wcześniej zamiaru całkowitego zburzenia Jerozolimy i wzniesienia na jej miejscu rzymskiego miasta. Otrzymało ono nazwę Colonia Aelia Capitolina dla uczczenia cesarskiego nazwiska rodzowego oraz najwyższego bóstwa rzymskiego Jowisza Kapitołińskiego⁶. Wytyczenie zasięgu nowego miasta odbyło się zgodnie ze starym rzymskim zwyczajem. Tinejusz Rufus w imieniu cesarza wyznaczył pługiem zasięg kolonii, założonej na planie regularnej siatki ulic⁷. Plan Aelii zachował się w mało zmienionej postaci do dnia dzisiejszego w obrębie Starego Miasta Jerozolimy.

Rzymska Jerozolima nie objęła swoim zasięgiem całego miasta żydowskiego w jego największych granicach z czasów Heroda Agryppy I. Ograniczała się zasadniczo do części północnej. Poza jej murami znalazła się część południowa – czyli Syjon chrześcijański i Miasto Dawidowe. Dopiero cesarzowa Eudoksja włączyła te dzielnice do miasta w pierwszej połowie V wieku.

Zgodnie z zasadą planu hippodamejskiego miasto przecinały dwie główne arterie: z północy na południe, u Rzymian zwana „cardo” i z zachodu na wschód – „decumanus”⁸. W miejscu przecięcia się obu ulic wznosi się tetrapylon, którego pozostałości zachowały się jeszcze do XIX wieku. W pobliżu skrzyżowania usytuowany był główny plac – Forum, obecnie częściowo zajmowany przez bazar Muristan. Przy Forum Hadrian ufundował świątynię bogini Wenus. Na jej miejscu Konstantyn Wielki zbudował kompleks architektoniczny Grobu Bożego⁹. Natomiast na miejscu Świątyni Jerozolimskiej Rzymianie wzniesli naczelną świątynię Aelii.

Południowo-zachodnią część miasta zajęła dzielnica wojskowa. Był to teren dawnego pałacu królewskiego Heroda Wielkiego, użytkowanego później przez rzymskich prokuratorów.

⁶ Umieszczenie w nazwie terminu „colonia” określało dość ściśle charakter nowego miasta.

⁷ M. Avi-Yonah, *The Saga of the Holy City*. Jerusalem 1954, s. 31.

⁸ Tamże, s. 31.

⁹ Tamże, s. 33.

Cały obszar miasta podzielony został na siedem dzielnic, upiękuszonych typowo rzymskimi budowlami publicznymi jak łaźnie czy teatr. Wzniesiono również typowo rzymską budowlę kommemoratywną – łuk triumfalny, którego resztki zachowały się w postaci łuku *Ecce Homo*¹⁰.

Jedyną różnicą z innymi rzymskimi miastami był zakaz wydany przez Senat i cesarza zabraniający Żydom wstępu do Aelii¹¹. Tym samym zakaz ten dotyczył członków gminy judeochrześcijańskiej i wywarł ogromny wpływ na zmiany w tradycji kultu miejsc świętych w Jerozolimie.

Przez dwa wieki Jerozolima-Aelia stanowiła prowincjonalne miasto na skraju Imperium Rzymskiego. Rzadko który z cesarzy interesował się jego losami. Wyjątek stanowił Kommodus, syn Marka Aureliusza, który nie tylko odwiedził miasto, ale nadał mu nawet nową nazwę – „Kommodia”, zachowywana jeszcze po śmierci cesarza.

Ważnym zjawiskiem było systematyczne pojawianie się coraz większej liczby chrześcijan pochodzących ze społeczności pogańskich.

Kryzys Cesarstwa w III wieku spowodował zarzucenie w przestrzeganiu zakazu osiedlania się Żydów w Aelii, co spowodowało, że już od początku III wieku zauważalny jest wzrost osadnictwa żydowskiego w mieście. Wśród nich są głównie kupcy i rabini¹². Coraz silniejsza staje się także gmina chrześcijańska i choć główny biskup palestyński rezyduje w Cezarei Nadmorskiej, na Syjonie chrześcijańskim powstaje centrum gminy judeochrześcijańskiej¹³. Ważnym etapem w dziejach miasta były reformy polityczne Dioklecjana i wprowadzenie przez niego z Aelii X legionu, który stacjonował od tej pory przy granicy arabskiej.

III. JEROZOLIMA WCZESNOBIZANTYŃSKA

Zasadnicze zmiany następują dopiero za panowania cesarza Konstantyna Wielkiego. Powrócono wówczas do wielowiekowej nazwy „Jerozolima”, a wolność religijna i wzmacnianie się chrześcijaństwa spowodowały napływ znacznej ilości mieszkańców i pielgrzymów. Rozwój urbanistyczny miasta podyktowany był przede wszystkim chęcią upamiętnienia miejsc świętych dla chrześcijan. Stan takiej prosperity miasta trwał do pierwszej połowy VII wieku. Najpierw zdobyli i złupili je Persowie w 614 roku, a później, w 638 roku, Arabowie. Najazd arabski na trwałe zmienił sytuację polityczną i religijną w mieście i regionie.

Od chwili wizyty w Palestynie w 326 roku matki Konstantyna – Heleny, zdecydowanie wzrasta rola tej części Imperium, a tym samym historycznego

¹⁰ Zob. H. Collason, *Jerusalem – Ecce Homo*, RB 73/1996, s. 573-574.

¹¹ M. Avi-Yonah, *The Saga...*, s. 32.

¹² Tamże, s. 32.

¹³ B. Bagatti, *The Church from the Gentiles in Palestine*. Jerusalem 1984, s. 8.

jego centrum – Jerozolimy. To od tego momentu rozpoczyna się wielka działalność budowlana Konstantyna. Nad miejscem Grobu Chrystusa zbudowany zostaje kompleks złożony z bazyliki Martyrion, rotundy Anastasis i otwartego dziedzińca Golgoty¹⁴. Na Górze Oliwnej powstaje bazylika Eleona i martyrion Inbomon. W ten sposób Jerozolima staje się całkowicie miastem chrześcijańskim. Kultura grecko-rzymska zachowała się jeszcze na wybrzeżu śródziemnomorskim, a w Galilei dynamicznie rozwijała się kultura i nauka żydowska. Konstantyn zezwolił Żydom na osadnictwo w okolicach Jerozolimy, ale nie „intra muros”¹⁵.

W V wieku chrześcijański charakter miasta jeszcze bardziej się intensyfikuje. Miasto liczy w tym czasie od 50 do 70 tysięcy mieszkańców. Ważnym wydarzeniem była wizyta w mieście żony Teodozjusza II cesarzowej Eudoksji. Powiększyła ona obszar miasta obejmując murem w 438 roku Syjon chrześcijański i Miasto Dawidowe¹⁶. Cesarzowa ufundowała również kościół świętego Stefana (Szczepana) w pobliżu bramy północnej (późniejszej Damasceńskiej) i pałac patriarchy w pobliżu bazyliki Grobu Bożego.

W początkach panowania Justyniana I (527-565) Jerozolima ucierpiała w wyniku powstania Samarytan, ale cesarz szybko naprawił szkody, odbudował spalone kościoły i wznosił nowe, jak np. bazylikę ku czci Matki Bożej, zwaną Nea lub „Nowym Kościołem”.

W roku 614 miasto zostało zdobyte przez Persów, którzy dokonali w nim wielu zniszczeń. Dopiero w 629 roku odzyskał je Herakliusz. Bizantyńskie panowanie nie trwało już długo, bo w 638 roku zdobyli je Arabowie i pod panowaniem islamu pozostawało wiele wieków.

IV. MURY I BRAMY MIEJSKIE. SIEĆ ULIC

Miasto otaczają mury z basztami i bramami. Zgodnie z przyjętą na mozaice konwencją mury wschodnie przedstawione zostały od wewnątrz, czyli od strony zachodniej, mury zachodnie licem zewnętrznym, a północne ukośnie, z tym że brama A oraz flankujące ją dwie wieże w poziomie. Podobnie ukazano mury południowe. Z powodu ubytków w części południowo-wschodniej (przy Mieście Dawidowym), można zobaczyć jedynie odcinek południowo-zachodni, od strony Syjonu chrześcijańskiego. Fragmentarycznie ukazano także dawny, południowy mur Aelii, który po zmianach urbanistycznych w wyniku działalności cesarzowej Eudoksji, stał się wewnętrznym murem oddzielającym dwie południowe dzielnice od reszty miasta.

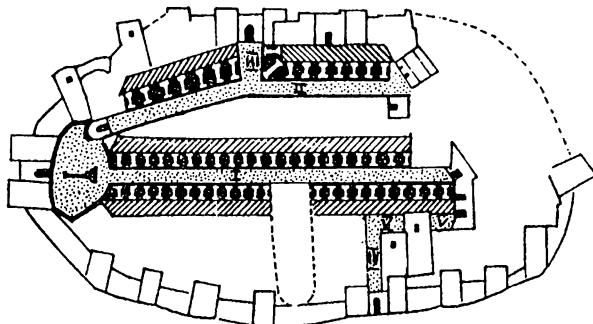
W narożniku południowo-wschodnim na zakończeniu ulicy II wyróżnia się prostokątna, nieco ukośnie ukazana przestrzeń otoczona rzędem brązowych

¹⁴ Tamże, s. 9.

¹⁵ M. Avi-Yonah, *The Saga...*, s. 33.

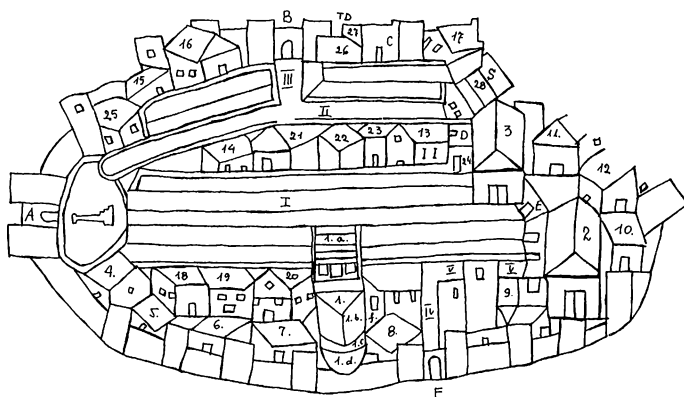
¹⁶ Tamże.

tesser i wypełniona żółtymi kostkami. Ponadto wewnątrz podzielone zostało na trzy części liniami pionowymi również wykonanymi brązowymi tesserami. Miejsce to zidentyfikowane zostało niejednoznacznie. Można jednak przychylić się do sugestii, że artysta umieścił tu pozostałości muru otaczającego Świątynię, czyli Kotel ha-Ma^arawi¹⁷ (il. 3, S).

Il. 2. Plan ulic Jerozolimy

Pozostałościami starożytnej architektury pałacowo-obronnej w Jerozolimie są również dwie wieże umieszczone na południe od ulicy IV w pobliżu bramy F (il. 3, TD). Jest to tzw. „Wieża Dawida” (późniejsza Cytadela), czyli część pałacu Heroda Wielkiego.

Il. 3. Jerozolima według mozaiki

¹⁷ Tenże, *The Madaba...*, s. 52.

W sumie w murach ukazano szesnaście wież, z których część zaopatrzone w niewielkie prostokątne okna oraz sześć głównych bram, zgrupowanych w czterech stronach miasta.

Główna brama (A) znajduje się w północnej części miasta, co było zgodne z rzymską zasadą urbanistyczną, flankowana przez dwie prostokątne wieże. Za bramą wewnątrz miasta, leży owalny plac z kolumną pośrodku. Plac obwiedziony został rzędem ciemnych tesser, co prawdopodobnie miało wyrażać cień rzucany przez budynki przy nim ustawione. Wspomniana kolumna, to zapewne pomnik założyciela Aelii – cesarza Hadriana, a w czasach chrześcijańskich pomnik z krzyżem na szczycie¹⁸. Obecność kolumny potwierdza arabska nazwa bramy północnej od VII wieku jako „Bab al-Amud” („Brama Kolumny”)¹⁹. Pielgrzymi odwiedzający Jerozolimę różnie nazywają bramę północną. Pielgrzym z Bordeaux mówi o „Porta Neapolitana”²⁰, a Teodozjusz wymienia „bramę św. Stefana”²¹. Podobnie określa ją Adamnan, gdyż cesarzowa Eudoksja ufundowała za bramą północną kościół ku czci pierwszego męczennika²².

W murze wschodnim znajdują się dwie bramy. Brama B, również flankowana przez dwie wieże, kończy ulicę III. Wspominają o niej pielgrzymi, ale bez konkretnej nazwy. Jedynie Arkulf zapisał „Bramę Beniamina”²³. Na południe od bramy B umieszczona jest brama C. Arkulf określa ją terminem „portula” i wiodła według niego do doliny Jozafata²⁴. Prawdopodobnie na miejscu tej bramy Turcy zbudowali zamurowaną później Złotą Bramę.

Dwie bramy znajdują się także w murze południowym Aelii. Brama D, przy krańcu ulicy II, to niewielka brama w murze wewnętrznym. Przez nią schodziło się do sadzawki Siloe i o niej wspomina wiele źródeł wczesnochrześcijańskich²⁵. Brama E kończy ulicę I i prowadzi na Syjon chrześcijański. Niestety bramy tej nie wspominają źródła pisane, nawet gdy mówią o przechodzeniu do bazyliki Syjonu²⁶.

---

¹⁸ O kolumnie i krzyżu na jej szczycie wspominają Pielgrzym z Piacenzy. Zob. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana Saeculi III-VIII*, t. 38. Pragae, Vindobonae, Lipsiae 1898, s. 176.

¹⁹ M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 52.

²⁰ D. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 22.

²¹ Tamże, s. 141-142.

²² Tamże, s. 224.

²³ Tamże, s. 224.

²⁴ Tamże, s. 224; w XII wieku otrzymała ona nazwę „Bramy Jozafata”, a Arabowie nazywają ją „bab Ariha” „Brama Jerychońska”.

²⁵ Pielgrzym z Bordeaux opisuje „Portyk Salomona”, który schodził do sadzawki Siloe. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana*, s. 22. Anonim z Piacenzy wspomina łuk będący dawną bramą miasta, w pobliżu której „anioł zmacił wodę”. Tamże, s. 175. Pozostałości starożytnych budowli odkryli w czasie badań Bliss w latach 1894-97 i Johnsons w 1892 roku.

²⁶ W tym miejscu w XVI wieku wzniesiono Bramę Syjonu, zwaną również Bramą Dawida.

W murze zachodnim umieszczono tylko jedną bramę (F) także flankowaną dwiema wieżami. To późniejsza brama Jaffy, określana przez Teodozjusza terminem „Porta Purgu”, co sugeruje obecność w pobliżu jakiejś wieży. Prawdopodobnie chodzi o „Wieżę Dawida”, ale dopiero Arkulf nazwał ją „Bramą Dawida”²⁷.

Sieć ulic tworzy pięć arterii, trzy otoczone kolumnadami i dwie bez nich. Jest to układ ulic Aelii, który zbliżał się do typowo rzymskiego rozplanowania. Każda z ulic zaznaczona została rzędem białych i jasno-brązowych teser. Wyjątek stanowi ulica III przy bramie B, wykonana dwoma rzędami ciemnych kostek²⁸.

Główna ulica I, to rzymskie „cardo” prowadzące z północy na południe, będące najważniejszą arterią miasta. Cardio Aelii-Jerozolimy wiedzie od bramy północnej A do południowej E (do bramy Syjonu). Po obu stronach otacza je rząd kolumnady, przerwany jedynie po stronie zachodniej wejściem do kompleksu Grobu Bożego. Według J. Wilkinsona tego typu portykowe ulice znajdowały się w Jerozolimie już od wczesnego hellenizmu²⁹. Dzięki kilku pozostałościom baz kolumn zachowanych „in situ” przy współczesnej ulicy Chan ez-Zait w Starym Mieście w Jerozolimie, można obliczyć, że szerokość cardo wynosiła nieco ponad 12 metrów, w tym po trzy metry chodnika po obu stronach³⁰.

Od placu przy bramie północnej odchodzi nieco ukośnie pod kątem 35° ulica II, która od skrzyżowania z ulicą III biegnie równolegle do Cardio i kończy się przy murze południowym. Jej przebieg odpowiada w dużym stopniu późniejszej ulicy Tariq el-Wad. Również i tę ulicę otaczała kolumnada, ale pokazana została tylko przy boku wschodnim.

Od bramy B w kierunku zachodnim biegnie ulica III, krzyżująca się z ulicą II. Kolumnada otaczająca tę ulicę ukazana została częściowo tylko przy południowej krawędzi ulicy. Ulica III pokrywa się z późniejszą ulicą Tariq Bab Sitti Miriam, stanowiącą część Via Dolorosa.

Od bramy F ku wschodowi ciągnie się ulica IV, stanowiąca „decumanus” Aelii, kończąca się przy terenie Świątyni lub wschodniej bramie C. Na przecięciu tych dwóch głównych arterii miasta – cardio i decumanus – ustawiony był tetrapylon zaznaczony na mozaice przy bazylice Nea, nr 24 na il.

Równolegle do cardio po zachodniej stronie biegła prawdopodobnie ulica tak jak ulica II. Na mozaice przedstawiony został jedynie fragment od decu-

²⁷ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 138, 224, 242.

²⁸ Część badaczy zwraca uwagę na to, że cienie padają od strony wschodniej. Może to sugerować, że miasto ukazane zostało o wschodzie słońca.

²⁹ J. Wilkinson, *The Streets of Jerusalem*. Levant, t. 7, s. 118.

³⁰ Tamże, s. 120.

manus do muru przy Syjonie, ulica V. Z dawnego rozplanowania przestrzennego Aelii na mozaice zachował się jeszcze niewielki trapezoidalny plac przy południowym boku zespołu Grobu Bożego (f), będący pozostałością Forum rzymskiej kolonii, przy którym zbudowana była świątynia Wenus, a na jej miejscu konstantyńska bazylika Grobu Bożego.

V. ZABUDOWA MIASTA

Na zabudowę miasta przedstawioną na mozaice składa się łącznie 36 budynków, z których część została rozpoznana i zidentyfikowana, część natomiast nadal pozostaje nieznana. Nie wiadomo przy tym czy artyście zależało na konkretnym przedstawieniu wszystkich budowli, czy tylko najbardziej charakterystycznych i najważniejszych, a inne jako uzupełnienie. Poniżej omówię fragment tej zabudowy ograniczając się do budowli najważniejszych i zidentyfikowanych. Badania nad identyfikacją przedstawionych na mozaice budynków z zabudową Jerozolimy wczesnochrześcijańskiej prowadzone są niemal od chwili odkrycia mozaiki. Ich rezultaty są zasadniczo przyjmowane do dziś, a jedynie w nielicznych wypadkach pojawiają się nowe głosy w dyskusji. Z wyników tych badań korzystam również w niniejszym opracowaniu.

V. 1. KOŚCIOŁY I MONASTERY

Centralne, najbardziej wyeksponowane miejsce w całej zabudowie Jerozolimy zajmuje kompleks architektoniczny Grobu Bożego (1). Wyraźnie widać, że artyście zależało na ukazaniu go z wieloma szczegółami. Kompleks znajduje się po zachodniej stronie ulicy cardo, w pobliżu dawnego Forum Aelii, w miejscu rzymskiej świątyni. Zgodnie z opisem przekazanym przez Euzebiusza z Cezarei w „Żywocie Konstantyna” składa się z trzech części: „Propylaja, aule, aithrion”.

Do kompleksu prowadzą monumentalne schody wiodące z ulicy I, a następnie trzy bramy (1.a.). Bazylika zwana „Martyrion” (1.b.) posiada tympanon i dwuspadowy czerwony dach. Za nią przedstawiony został dziedziniec ze wzgórzem Kalwarii, wykonany z pięciu ciemnych tesser otoczonych rzędem jaśniejszych dla zaznaczenia linii murów od północy i południa (1.c.).

Całość kompleksu dopełnia złota kopuła rotundy nad Grobem Chrystusa – Anastasis (1.d.).

Ponieważ zarówno Martyrion jak i Anastasis zwrócone były na zachód, artysta chcąc ukazać wszelkie szczegóły ustawił budynki w pionie z góry na dół rozpoczynając od monumentalnych schodów, a kończąc na Anastasis.

Poza Bazyliką Grobu Bożego spośród budowli kościelnych wyróżniają się jeszcze dwie bazyliki w południowej części miasta. Poza murem wewnętrznym na Syjonie chrześcijańskim znajduje się duży z tympanonem i dwuspadowym dachem kościół Syjonu, ufundowany przez cesarzową Eudoksję (2). Wyrzista ikonografia bazyliki zgodna jest z jej rangą we wczesnym chrześci-

jaństwie. Teodozjusz nazywa ją „mater omnia ecclesiarum”³¹, a Brewiarusz Jerozolimski – „basilicam magnam nimis omnis”³².

Nieco na północo-wschód od bazyliki Syjonu, przy południowym krańcu ulicy I, ale jeszcze w obrębie murów Hadriana, wznosi się duży kościół bardzo podobny do fundacji Eudoksji. Jest to Nea Basilika Thetokos (3). Ufundował ją cesarz Justynian I Wielki, a Cyryl ze Skythopolis zanotował jako datę konsekracji dzień 24 listopada 542 roku³³. Ją również wyróżnia dwuspadowy czerwony dach, tympanon oraz monumentalne wejście w ścianie zachodniej. Według późniejszej topografii miasta Bazylika Nea miała znajdować się na terenie arabskiego Haram asz-Szarif w okolicy meczetu al-Aqsa. Jednak jeszcze wiele niewyjaśnionych zagadnień pozostaje w tej kwestii³⁴.

Pozostałe budowle sakralne Jerozolimy nie są już tak eksponowane, są jednak ważne dla wczesnochrześcijańskiej topografii miasta.

Na północ od Bazyliki Grobu Bożego w drugim rzędzie wzdłuż muru zachodniego ustawione są cztery budynki, z których trzy posiadają czerwone dachy, są więc budowlami sakralnymi. Najbardziej wysunięty na północ to monaster świętego Serapiona (4), budynki oznaczone numerami (5) i (6) do tej pory pozostają niezidentyfikowane. Budowla z numerem (7) jest najprawdopodobniej często wymienianym w źródłach monasterem Spoudaei³⁵.

Na południe od kompleksu Grobu Bożego stoi otwarty na Forum Aelii budynek z prostokątnym dachem (8). Artysta zdecydowanie chciał ukazać niższe położenie budowli w stosunku do Bazyliki Grobu. W nim mieściło się baptysterium Bazyliki Grobu Bożego, o którym Pielgrzym z Bordeaux wspomina jako o rodzaju łaźni³⁶. Być może była to pozostałość rzymskich term stojących przy Forum, przebudowanych za czasów Konstantyna na baptysterium³⁷.

Dwa budynki pomiędzy Wieżą Dawida a Bazyliką Syjonu pozostają niezidentyfikowane. Mogą to być hospicja monasterów judejskich. Wiele źródeł pisanych wspomina o funkcjonowaniu miejskich placówek monasterów (laur i cenobiów) w Pustyni Judejskiej w Jerozolimie w okolicach Wieży Dawida³⁸.

Dom Kajfasza umieszczany przez tradycję na Syjonie ukazany został w pobliżu Bazyliki Syjonu przy krańcu ulicy V (9)³⁹.

³¹ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 141.

³² Tamże, s. 154.

³³ Tamże, s. 216.

³⁴ R. K. Hamilton, *The Structural History of the Aqsa Mosque*. Oxford 1949, s. 242.

³⁵ Cyryl ze Skythopolis, *Żywoł św. Saby*. Wyd. E. Schwartz. Leipzig 1939, s. 116, 226.

³⁶ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 23-27.

³⁷ P. Thomsen, *Das Stadtbild...*, s. 196.

³⁸ Cyryl ze Skythopolis, *Żywoł św. Saby*. Wyd. E. Schwartz, 1939, s. 116, 126.

³⁹ C. Kopp, *Die Heiligen Stätten der Evangelien*. Regensburg 1959, s. 400-409.

Przy południowym boku Bazyliki Syjonu budynek z czerwonym dachem (10) uznany został za towarzyszący Bazylice diakonikon lub monaster Syjonu, potwierdzany w źródłach historycznych⁴⁰.

Dalej, na wschód czerwonym dachem wyróżnia się kościół (11) świętego Piotra „in Gallicantu”⁴¹. Niektórzy badacze widzą w tym miejscu Bazylikę Siloe, ufundowaną przez cesarzową Eudoksję⁴². Natomiast sama sadzawka Siloe wraz z przykrywającą ją konstrukcją umieszczona została przez artystę bardziej na południe (12). Można mieć wątpliwości co do rzeczywistej topografii, ale należy pamiętać, że autorowi zabytku nie chodziło o dokładne odwzorowanie geograficzno-topograficzne, a jedynie zbliżanie się do realiów⁴³.

Wzdłuż wschodniego boku cardo wyróżnić można pięć budynków, z których dwa można identyfikować jako kościoły lub monasterium. Przy krańcu południowym stoi budynek uznany przez Thomsena za kościół świętej Zofii (13)⁴⁴. W południowym murze kościoła wyraźnie zaznaczono pionowymi rzędami tesser Kolumny Biczowania, gdyż według tradycji kościół ten miał stać na miejscu Pretorium i Sądu Chrystusa przed Piłatem. O tym mówi Anonim z Piacenzy sytuując kościół świętej Zofii przed ruinami Świątyni Salomona, przy ulicy wiodącej do sadzawki Siloe⁴⁵.

Przy północnym krańcu cardo budynek nr 14 jest zapewne monasterium świętych z Kosmy i Damiana i choć wymieniany w źródłach historycznych to trudny do umiejscowienia w topografii miasta⁴⁶.

Przy wschodnim boku ulicy II, idąc od północy, znajdują się dwie budowle kościelne. Budynek (15) z zaokrąglonym dachem to kościół Marii Magdaleny, choć żółto-pomarańczowy kolor dachu kwestionowałby taką interpretację⁴⁷. Pewnych wskazówek co do identyfikacji może dostarczyć budowla oznaczona numerem (16) uznana za kościół Probatike. Tak więc budowla na lewo od niego mogła być raczej sadzawką o tej nazwie, przykrytą sklepieniem, opisaną zarówno przez Teodozjusza⁴⁸, jak i Anonima z Piacenzy⁴⁹.

Ostatnim dającym się zidentyfikować kościołem Jerozolimy jest budynek położony w południowo-wschodnim krańcu miasta, na wschód od Kotel ha-Ma'arawi. Jest to kościół Naroźnika Świątyni („Pina”) (17), upamiętniający

⁴⁰ P. Thomsen, *Das Stadtbild...*, s. 213.

⁴¹ M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 56.

⁴² M. Gíslér, *Des Heiligen Land*, miejsce wydania 1912, s. 223.

⁴³ O bazylice przy sadzawce Siloe pisze Piotr z Iberii i Antonim z Piacenzy. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 175.

⁴⁴ P. Thomsen, *Das Stadtbild...*, s. 208-209.

⁴⁵ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 175.

⁴⁶ M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 58.

⁴⁷ F. Abel umieszcza tutaj kościół św. Bartłomieja, por. M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 58.

⁴⁸ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 142.

⁴⁹ Tamże, s. 177.

według tradycji wczesnochrześcijańskiej, śmierć świętego Jakuba⁵⁰. Breviarusz Jeruzolimski przy tej okazji wspomina również kuszenie Chrystusa⁵¹.

V. 2. BUDOWLE CYWILNE

Wśród budowli cywilnych uwagę zwraca rząd budynków przy cardo, na północ od Bazyliki Grobu Bożego (18, 19, 20). Prawdopodobnie pozostawały one w jakiejś łączności ze wspomnianą Bazyliką.

Budynek położony najbliżej Grobu Bożego jest zapewne pałacem patriarchy jerozolimskiego (20). Cyryl ze Skythopolis pisał, że znajdował się w okolicy moansteru Spoudaei⁵².

Z kolei budynek nr (19) uznany został przez M. Avi-Yonaha za dom duchowieństwa obsługującego Bazylikę Grobu Bożego⁵³. Najbardziej na północ wysunięty w tej grupie budynek (18) zdecydowanie wyróżnia się złotym dachem. Jest to chrysoupolis, czyli „złote miasto” – dzielnica złotników wymieniana w źródłach. Cyryl ze Skythopolis pisał o „dzielnicy jubilerów”⁵⁴. Część badaczy dopatruje się w tym miejscu „gerokomeionu” – hospicjum patriarchalnego⁵⁵.

Kilka budowli cywilnych znajduje się także po wschodniej stronie ulicy I. Budynki oznaczone numerami (21) i (22) identyfikuje się jako hospicja wymieniane w kilku inskrypcjach⁵⁶. Obok nich stoją pokryte szarym dachem (23) miejskie termy wspomniane w „Chronikon pascale”⁵⁷.

Na lewo od Bazyliki Nea umieszczone zostały pozostałości tetrapylonu (24), stojącego na przecięciu cardo i decumanus⁵⁸. W części północnej miasta, przy ulicy II, niedaleko placu z kolumną, stoi pokryty szarym dachem (25) pałac Edoksj, lub „Pałac Gubernatora”. Przy murze wschodnim za ulicą III znajdują się pozostałości (26 i 27) twierdzy Antonia. Pielgrzym z Bordeaux pisze w tym miejscu o „krypcie Salomona”, identyfikowanej z jakimiś pozostałościami Świątyni Jeruzolimskiej⁵⁹.

⁵⁰ H. Vincent, F. Abel, *Jerusalem nouvelle*, T. 4 Paris 1922, s. 924.

⁵¹ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 155. Źródła sprzed r. 600 nie wspominają w tym miejscu żadnego kościoła.

⁵² Cyryl ze Skythopolis, *Żywot św. Saby*, s. 116, 123.

⁵³ M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 95.

⁵⁴ Cyryl ze Skythopolis, *Żywot św. Saby*, s. 184.

⁵⁵ Za „chrysoupolis” opowiada się M. Avi-Yonah powołując się na ustalenia F. Abela, natomiast P. Thomsen skłonny jest umieścić tu „gerokomcion”. M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 55; P. Thomsen, *Das Stadtbild...*, s. 201.

⁵⁶ P. Thomsen, *Das Stadtbild...*, s. 206.

⁵⁷ M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 58.

⁵⁸ Niktórzy identyfikują ten budynek z hospicjum związanym z bazyliką Nea, ale wydaje się to mało przekonujące.

⁵⁹ P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana...*, s. 21; M. Avi-Yonah, *The Madaba...*, s. 59.

Na końcu ulicy II uwagę zwraca ograniczony brązową linią i wypełniony żółtymi tesseramami prostokąt, podzielony wewnątrz na trzy części również z brązowymi pionowymi liniami (28). Interpretacja tej części architektury Jerozolimy nastęrcza wiele trudności. Niektórzy badacze dopatrują się tu schodów prowadzących do Sadzawki Siloe, inni jakiejś bliżej nieokreślonej wieży. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że jest to pozostałość muru otaczającego teren Świątyni Jerozolimskiej – Kotel ha-Ma^aarawi (Ściana Płaczu). Było to miejsce o tyle wyjątkowe, że w chrześcijańskiej Jerozolimie w każdą rocznicę zburzenia Świątyni Żydzi mogli odwiedzać miasto i modlić się przy Murze Zachodnim.

Plan Jerozolimy na omawianej mozaice nie obejmuje natomiast sanktuariów w pobliżu miasta, zwłaszcza na Górze Oliwnej.

Repertuar budowli sakralnych i cywilnych przedstawionych na planie Jerozolimy pozwala stwierdzić, że zarejestrowano na nim stan miasta z około połowy VI wieku.

THE TOPOGRAPHY OF JERUSALEM ON THE NADABA MOSAIC

Summary

In one of the church in Madaba (Tran Jordan) was discovered more than one hundred years ago a fragment of the floor mosaic with the iconographical representation of Near East (so-called a map). The central place in this mosaic occupies the representation of Jerusalem (Hagiapolis).

In Jerusalem the architectural complex of the Holy Sepulchre, the street with colonade and the North Gate are easy to identify. The remainings buildings, the churches, the houses, the streets and the gates are not quite clearly.

This paper is the attempt of identify them in the light of the sources and the result of historical and archacological studies.